

נתיבות יצירה: מחקרי ספר יצירה מוגשים לפרופ' רונית מרוז מאת עמיתיה ותלמידיה

אסופת המאמרים שלפנינו עוסקת באחד מנכסי צאן ברזל של הספרות היהודית הידוע כ'ספר יצירה'. כך חגיגי זה של כתב העת תעודה מופיע מטעם בית הספר למדעי היהדות וארכאולוגיה באוניברסיטת תל אביב ומוגש בידידות והוקרה לחברתנו ועמיתתנו היקרה, פרופ' רונית מרוז, לרגל יציאתה לגימלאות ופרישתה מהוראה בחוג לפילוסופיה יהודית ותלמוד באוניברסיטת תל אביב.

פועלה של רונית מרוז מתבלט ברוחב יריעה שאינו מצמצם את העומק המחקרי, ובגישות ספרותיות לצד עמידה באמות המידה ההיסטוריות והפילולוגיות המחמירות ביותר, ומעל לכל בחשיבה מקורית ויצירתית ובכתיבה יפהפיה ורבת מעוף. בזכות אלה התברך עולם המחקר ביכול מחקרי רחב ומגוון מבחינה קורפורלית ומתודולוגית בתחומים רבים, פרי עטה של מרוז. כהוקרה לדרכה המקצועית והקפדנית במחקר העדפנו למקד את תשומת הלב באחד התחומים שבהם עסקה, על מנת להאיר את תרומתה הסגולית אשר ניכרת מצעידתם של החוקרים הלאה בנתיבים אלה. הבחירה בספר יצירה נועדה לשקף את הסגנוניות והרבגוניות של מחקריה של רונית עצמה – קורפוס אחד שחשיבותו כה רבה עד כי הוא מפרנס מחקרים במגוון תחומים ותקופות אשר השתרגו ממנו. אנו מקווים כי הכרך יסב לרונית קורת רוח וימשיך להפרות את עולם המחקר בהשראתה.

פרופ' מרוז זוכה להכרה ולמעמד בינלאומי כחוקרת מובילה בחקר הקבלה היהודית, ובכלל זה זכתה לאחרונה בפרס גרשם שלום למחקר הקבלה מטעם האקדמיה הישראלית למדעים. מחקריה הענפים של פרופ' מרוז משתרעים על פני אזורים רבים בהיסטוריה של הספרות היהודית, והיא פרצה וסללה דרכים חדשות במחקר בכל אחד מהתחומים שבהם היא עוסקת.¹ מרוז הניחה מסד פילולוגי ומושגי לעיון ביקורתי וחדשני במקורות שחקרה, ובפרט באלו שנותרו בכתיב יד.

1 לרשימה מתעדכנת של מחקריה של פרופ' רונית מרוז ראו באתר האינטרנט:

<https://telaviv.academia.edu/RonitMeroz>

את מפעלה המחקרי רב השנים אפשר לחלק באופן כללי לחמישה נושאים: מחקר קבלת המאה השש עשרה ובפרט קבלת האר"י וגוריו; מחקרי ספרות הזוהר; מחקר ספר הבהיר וראשית הקבלה; מחקרי ספר יצירה; וכן מחקר המעתק של ספרות הסוד היהודית מהמזרח למערב, ובפרט – חשיפת מקורות הקבלה במזרח בשלהי העת העתיקה.

פרופ' מרוז התפרסמה בין היתר בזכות מפעלה העצום במחקר הפילולוגי של ספרות הזוהר, תוך התמודדות עם אחד האתגרים הקשים ביותר במחקר מחשבת ישראל והוא מאות כתבי היד של ספר הזוהר. תרומתה העצומה לחקר ספרות הזוהר, לקבלת המאה השש עשרה, ואף למקורות הקבלה הקדומה במזרח היא מן המפורסמות גם מחוץ לתחומי מחקר הקבלה. בתחום מחקר ספר יצירה הציעה חלוקה חדשה ומקורית של החיבור לשכבות שונות, שכל אחת מהן משקפת אג'נדה תאולוגית שונה, ומתוך כך עמדה על ההקשר של העיסוק בחוכמה ועל התפיסות הביניטאריות השזורות בחיבור זה. במחקרים אחרים הראתה כי ספר יצירה נכתב כוויכוח כפול – הן בדבר טיבה של המשיחיות והן מתוך התמודדות עם תפיסות נוצריות – ומתוך כך עמדה גם על ההקשרים הבין דתיים שברקע החיבור מאז עריכתו. מחקרים אחרים הפנו מבט לסגנונו ולמאפייניו הסוגתיים של החיבור, והציעו ניתוחים מעמיקים המאירים את אופיו הספרותי ואת ייחודיות מבעיו. במחקריה הטביעה מרוז חותם ברור על חקר ספר יצירה, וחותמה ניכר בשיח המחקרי העכשווי על אודות חיבור חשוב זה.

בעקבות הישגיה המחקריים של מרוז, מבקשים המאמרים המכונסים בכרך חגיגי זה לעסוק בשאלות של נוסח ועריכה של ספר יצירה, בפרשנות החיבור ובהתקבלותו לאורך ההיסטוריה של הספרות היהודית. בעשורים האחרונים הגיע המחקר המגוון של ספר יצירה – ומחקריה המכוננים של מרוז בכלל זה – לשלב שבו ראוי להקדיש כרך מחקרים המתמקדים בנושאים אלה. לשמחתנו הרבה ההיענות הרבה של עמיתים וחברים של רונית לתרום מאמרים בעברית בנושאים אלו הניבה יכול עשיר ומגוון מאוד של מחקרים מקוריים וחדשניים, ותקוותנו כי הכרך יתרום להתקדמות המחקר בתחום זה.

הכרך עוסק כאמור בשלושה נושאים הקשורים בספר יצירה: א. הטקסט עצמו (מחקרים בנוסח ועריכה); ב. הפרשנות לספר יצירה (מדעית, פילוסופית, מיסטית וקבלית); ג. ההתקבלות של ספר יצירה בספרות העברית לאורך הדורות. חלק מהמאמרים שלפנינו עוסקים לראשונה בפירושים לספר יצירה שטרם נחקרו, אחרים עוסקים במושגים מרכזיים ובהתקבלותם בשלבים שונים, ומאמרים אחרים עוסקים בשאלות של נוסח ועריכה של ספר יצירה. כיוון שהפרשנות וההתקבלות של ספר יצירה התרחשו לכל אורכו של האלף השני לספירה, הרי הכרך שלפנינו

נוגע במגוון נושאים רחב ומרים תרומה גם לחקר ההגות היהודית בשלביה שונים, החל מהפרשנות הקדומה ביותר לספר יצירה במאה העשירית וכלה בהתקבלות הספר בספרות העברית במאה העשרים ואחת.

הקובץ נפתח בשני מאמרים המציעים נקודת מבט כללית על המחקר של ספר יצירה בדור האחרון ומבקשים לעמוד על ההתפתחויות שחלו בו בעשורים האחרונים. מאמרים אלה מציעים, כל אחד בדרכו שלו, בחינה ביקורתית כוללת של הישגי המחקר עד כה. **איתמר גרינולד** ז"ל במאמרו 'הערות מקדימות לשאלת פרשנותו ופירושו של ספר יצירה ומילונו' מתמקד בבעיית הפרשנות הכללית של ספר יצירה, המובחנת מבחינה מתודולוגית מבעיית פירושם של פרטיו הלשוניים והמושגיים. גרינולד מבקר את המגמה המציעה תוכנות לגבי הספר מתוך זיקה למסורת הפרשנית שלו, לעיתים על חשבון מחויבות פילולוגית לטקסט עצמו, ונדרש בפרט לבחינתם של כמה מן המחקרים החשובים שנכתבו בדור האחרון על ספר יצירה. מאמרו של **צחי וייס** 'ודאי ושמא בחקר ספר יצירה' מבקש לסמן את הישגי מחקר ספר יצירה בשתי סוגיות מרכזיות: נוסח החיבור וזמן עריכתו. לעומת הנטייה הרווחת להציג את ספר יצירה כחיבור שאי אפשר לומר לגביו דבר ודאי, מצביע וייס על התגבשותן של מסקנות טקסטואליות ברורות, המאירות שאלות יסוד בנוגע לתולדותיו ומשמעות תשתית ראויה למחקר עתידי. מאמרה של **מרוה שלו מרום** שייך לתחום מחקר מקורותיו של ספר יצירה, והיא שבה לאחת השאלות הקשות והמסקרנות שעלו במחקר בדבר מקורותיו התרבותיים של ספר יצירה – שאלת זיקתו של החיבור למסורות שמקורן בהורו, ובפרט למסורת הפונטיקה הסנסקריטית הקדומה. תוך התבססות על בחינה מחודשת של הטקסטים הקדומים בשפת המקור, מדייקת שלו מרום בהערכותיהם של החוקרים בתחומים אלה, ומבססת את הערכתה כי סביר שתכנים מסוג זה מצאו דרכם בדרכים שונות ותוך תיווך רב אל ספר יצירה, אף כי מטבע הדברים מדובר בבכואה חלקית מאוד ושונה מן המקור ההודי.

ההיסטוריה של ספר יצירה במחשבה היהודית היא דוגמה מובהקת להבנת מרכזיותה של נקודת המבט של התקבלות הטקסטים. ואכן, מעבר לשאלות המרתקות והחשובות הנוגעות לחיבור עצמו, למקורותיו ולאופן התהוותו, אין ספק שההיסטוריה של ספר יצירה כחיבור משפיע וקנוני בספרות היהודית מתחילה בפירושו הראשונים בימי הביניים, החל מהמאה העשירית ואילך. בהתאם לכך, למעלה ממחצית המאמרים בכרך מוקדשים לפרשנותו ולהתקבלותו של ספר יצירה בימי הביניים ומאוחר יותר, עד לימינו.

נעמה בן שחר, במאמרה "נמצאו יוצאות ברל"א שערים" – נ"א: מאתים עשרים ואחד: על שיטות חישוב מספר השערים בספר יצירה, מראה את שיטת החישוב המתמטי העומדת מאחורי נוסחי ספר יצירה, המונים 221 שערים, ולא 231. לגרסה

זו, שנדחתה בתוקף על ידי מפרשיו הראשונים של החיבור, נמצא הסבר בפירוש ספר יצירה לאלעזר מוורמס, ונראה כי היא קשורה במיוחד בפרקטיקות ליצירת גולם. מאמרו של יונתן בן הראש "צבאות – אות בצבאות שלו" – למקורותיה של דרשה לשונית בספר יצירה וגלגולה בקבלת ימי הביניים' עוסק בדרשה לשם 'צבאות', שנתחברה על ידי פרשן אנונימי וחדרה כגלוסה לספר יצירה. בן הראש סוקר את מקורותיה של הדרשה ואת התקבלותה בפרשנות הקבלית של ימי הביניים, וטוען כי היא נסובה על ישות מלאכית-מיתית, העומדת בראש צבאות האל. מאמרו של אבישי בר-אשר 'לשורשי תורת האלוהות של חסידי אשכנז במזרח: פירוש אנונימי לספר יצירה מן המאה העשירית מגניזת קהיר וגלגוליו בימי הביניים במערב אירופה' עוסק בפירוש קדום לספר יצירה, שפרגמנטים מתוך כתב יד יחידי שבו נשתמר נתגלו בגניזה הקהירית. הוא נדרש לאפיונו של הפירוש ושל הנושאים המרכזיים בו, ועוסק גם בשאלת תפוצתו, התקבלותו והשפעתו. בפרט הוא מראה כי פירוש קדום זה השפיע עד מאוד על אלעזר מוורמס, ומתוך כך מסתמן אפיק חשוב של מעבר ידע מן המזרח לאשכנז. במאמרו 'רוח הקודש בספר יצירה ובקרב פרשניו המוקדמים' עוסק אדם אפטרמן במופעי של המושג 'רוח הקודש' בספר יצירה, ובמקומו של מושג זה בפירושים המוקדמים לספר יצירה, הנכתבים בין המאה העשירית למאה השתים עשרה. הוא מציג את המסורת הפרשנית שבמסגרתה התפתחה תפיסה אונטולוגית, פנאומטית ומטפיזית של 'רוח הקודש', בין היתר בהקשרים פולמוסיים בין-דתיים וכחלק מהפרשנות המחודשת של המושג בימי הביניים. נוסף על כך הוא מראה כיצד הזיהוי הרבני של רוח הקודש כנבואה השפיע על חלק מהפרשנים ואף על חלק מהחוקרים לראות בספר יצירה חיבור העוסק כנבואה ובהתגלות. מאמרים הבאים מאירים כמה צדדים בהתקבלותו המוקדמת של ספר יצירה כמקור קדום לתפיסות ספירניות:

במאמרה "עשר ולא תשע, עשר ולא אחת עשרה": הממד הכפול בחכמה ואופן מניית הספירות כעשר על פי כתבי יצחק סגי נהור ואשר בן דוד' משווה יהודית וייס בין גישותיהם של שניים מהמקובלים הפרובנסליים המוקדמים ביותר, יצחק סגי נהור ואשר בן דוד, לדרשתו של ספר יצירה למנות את כלל הספירות כעשר, אף שהספירות העליונות, כתר וחכמה, נתפסות כמופשטות מכדי להימנות. בנספח מציגה וייס ניתוח חדש לפירושו של יצחק למזמור קנ בתהילים, המופיע בסיפא של איגרת יצחק לרמב"ן וליונה גירונדי. במאמרו 'פואטיקה של סוד: רמב"ן, הבהיר וספר יצירה' מבקש מנחם לורברבוים להתחקות אחר המניעים התאולוגיים להיסטוריית ההתקבלות של ספר יצירה בראשית הקבלה והפילוסופיה היהודית. במרכז המאמר עומדת חשיבותו של החיבור כמושא ללימוד עיוני מטפיזי (בין פילוסופי ובין תאוסופי) וכעוגן לימודי למפנה התאולוגי בימי הביניים. בייחוד

דן לורברבוים בהטמעה של רכיבים מספר יצירה בתאוסופיה של הרמב"ן. עודד ישראלי מציג ביטוי מרכזי להתגבשות זהותו הקבלית של ספר יצירה – פירוש של רמב"ן לפרק א של החיבור, שהיה מוכר מאוד בקרב מקובלים. במאמרו 'פירוש ספר יצירה לרמב"ן – הטקסט, תולדותיו ודרך התגבשותו' מאשר ישראלי את ייחוסו של החיבור לרמב"ן. על סמך תיאור מפורט של תמונת עדי הנוסח שבידינו וניתוח עניינם של ההבדלים, הוא מראה כי מבין שני הנוסחים ששרדו, הקצר הוא המקורי יותר, ויתרה מזו – העריכה שהולידה את הנוסח הארוך היא פרי ידי רמב"ן עצמו. מהדורה ביקורתית חדשה ומלאה של פירושו של רמב"ן לספר יצירה מוצגת בנספח. משה אידל עוסק במאמרו 'מחוכמת ההיגיון לחוכמת צירוף האותיות והשמות בכתבי אברהם אבולעפיה' בפרשנות של ספר יצירה בקבלת המאה השלוש עשרה ובפרט ביצירתו של המקובל האקסטטי אברהם אבולעפיה. אבולעפיה פיתח גישה ייחודית המשלבת בין עקרונות ההיגיון האריסטוטלי לבין תורת צירופי האותיות והשמות האלוהיים, כפי שהיא מופיעה לדעתו בספר יצירה. דרך שילוב זה הוא שאף להרחיב את גבולות ההיגיון הפילוסופי הקלסי ולהפוך אותו ל'היגיון עליון', המסוגל להסביר את סודות הבריאה והאלוהות. אבולעפיה גרס כי רק באמצעות שילוב של ידע פילוסופי – ובפרט לוגיקה אריסטוטלית – עם תורת צירופי האותיות והשמות אפשר להבין את מהות השמות האלוהיים ולהשיג את הידע האלוהי העליון. שאלת התקבלותו הקבלית המוקדמת של ספר יצירה נידונה מזווית מעניינת גם במאמרו של גרולד נקר, 'פניו האחרות של ספר יצירה בנוסח כתר שם טוב'. מאמר זה מתרכז בחיבור כתר שם טוב, המפתח כמה רעיונות ספירתיים הלקוחים מדברי ספר יצירה. נקר דן בזיקות מרכזיות בין כתר שם טוב לבין ספר יצירה, ובהן בזיקה בין מבנהו של כתר שם טוב לבין מרכזיותו של 'היכל הקודש' בספר יצירה. כמו כן הוא עוסק בפירוש מוטיב י"ב הקצוות על דרך האותיות. רעיונות אלה עם רעיונות מדרשיים מאוחרים האיצו לדבריו את התקבלותו של ספר יצירה כחיבור תאוסופי-תאורגי. נקר נדרש אף הוא להתמודדותו של כתר שם טוב עם שאלת אופן מניית הספירות כעשר על פי דרישתו של ספר יצירה, ומתייחס לסוגיה זו כתת-סוגה בספרות הפרשנית של ספר יצירה.

י' צבי לנגרמן עוסק במאמרו 'שרידים של פירוש נוסף לספר יצירה על דרך המדע' בהתקבלותו של ספר יצירה כחיבור מדעי, כחלק מקבוצת הפירושים המוכרים לנו מן המאה העשירית, ומציג לפנינו קטע פרשני קצר בערבית-יהודית שהשתמר בספריית סנקט-פטרסבורג, אשר נרפס בעבר על ידי פול פנטון. לנגרמן דן בתכנים המדעיים העולים מן הפירוש, ובהם משקלן הסגולי של המתכות, וכן בדיונים בתורת המספרים, ובוחן את הטקסט הן כפירוש לספר יצירה והן בהקשרו הרחב יותר על רקע המדע בתקופתו. בנספח מועתק הטקסט במקורו הערבי-יהודי. יריעת

התקבלותו של החיבור מתרחבת עוד במאמרו של דב שוורץ, 'ספר יצירה ככלי ספרותי בביזנטיון בשלהי ימי הביניים'. המאמר מתמקד בהתקבלותו של ספר יצירה במרחב הביזנטי בשלהי ימי הביניים. שוורץ מצביע על כך שהשפעת ספר יצירה, הן מבחינת מינוח וסגנון והן מבחינת תכנים, ניכרת בביזנטיון רק בשלהי ימי הביניים, למן המאה השלוש עשרה ואילך. שוורץ עוקב אחר תהליך התקבלותו של ספר יצירה בביזנטיון, ומצביע על מאפייניו, כגון עירוב בין פרשנות מדעית וקבלית, והיווצרותם של פירושים הטרוגניים המכילים מסורות שונות ולעיתים מנוגדות. שוורץ מסכם כי אף שלא כל ההוגים בביזנטיון התייחסו לספר יצירה, ניכר כי החיבור שימש כלי מרכזי בידי כותבים ביזנטיים שראו בו סמן של הלשון הפילוסופית והקבלית, כחלק מההתחדשות וההתגבשות האינטלקטואלית המאפיינים הקשר תרבותי זה. חלקו האחרון של הכרך מוקדש להתקבלותו של ספר יצירה מראשית העת החדשה ועד לימינו. חלק זה פותח במאמרו של יהונתן גארב, 'פרשנות ספר יצירה בדורותיו של חוג הגר"א', העוסק באופן שבו נתפרש ספר יצירה בחוגו של הגאון אליהו מוילנה לאורך הדורות, מן הגר"א עצמו ועד לעת הזאת. גארב עומד על דחיסתו הרבה של הפירוש העוקב אחר נטייתו של ספר יצירה עצמו לאפיון העולם האלוהי והקוסמוס במבנים מקבילים ואיזומורפיים. גארב מדגים את המורכבות של המבנים שיוצר הגר"א בפירוש, בשל הצורך להכפיף את מבני הספר לאלו של הספרות הקבלית, ובייחוד קבלת האר"י. מהלך זה יוצר סבך של שאלות פרשניות על הפרשנות עצמה, ועניין זה נדון לאור כמה פירושי-על. גארב אף משווה בין פרשנות חוג הגר"א לבין מחקריה של רונית מרוז, ומצביע על המשותף להם. ליאור זקס-שמואלי, במאמרה 'עיצוב הזמן הקדוש על פי ספר יצירה בספר בני יששכר ובדרשנות חסידית', העוסק בהתקבלותו של ספר יצירה בעולמה של הספרות החסידית. המאמר דן בדוגמה מעניינת של התקבלות המוטיב של 'עולם שנה נפש', מוטיב עיקרי בקטעים העוסקים באותיות בספר יצירה. זקס-שמואלי מציגה את חשיבותו של המוטיב בספרות החסידית מראשיתה, ופונה להתעמק במפנה מן הדגש המוקדם יותר על עולם-נפש אל המגמה הניכרת מראשית המאה התשע עשרה, המדגישה את הזמן כעיקרון מכונן של המציאות. במרכז דיונה עומד הספר בני יששכר (צבי אלימלך מדינוב, אדמו"ר ראשון בשושלת מונקאטש), שבליבו פרשנות לספר יצירה בחלוקה לחדשי השנה ולא לפרשיות התורה כמקובל. הכרך נחתם במאמר המציג דוגמה להתקבלותו של ספר יצירה בספרות העברית החדשה. במאמרו 'יצר', יצירה ויוצרת: העיבוד הספרותי של ספר יצירה ב"יצר לב האדמה", פורש איל חיות-מן ניתוח ספרותי קרוב של רומן הפנטזיה-אימה, 'יצר לב האדמה', מאת שהרה בלאו (2007). חיות-מן מראה כיצד שזור ספר יצירה ברומן זה לא רק כחלק מן העלילה, אלא גם כמקור לתמות ולמוטיבים מגוונים, וכן כמקור למסורת הגולם המקבלת

פרשנות רדיקלית ברומן זה. עוד עומד חיות מן על האופן שבו משתמשת מחברת הרומן בספר יצירה לייצוג של נשיות ושל המודחק הנשי. אנחנו מבקשים להודות לראשי בתי הספר למדעי היהדות ולארכאולוגיה בעבר ובהווה, יובל רוטמן ויורם כהן, על התמיכה בהוצאת הכרך, לעורך כתב העת 'תעודה' עומר מיכאליס ולמזכיר המערכת יוג'ין מטנקי על הליווי והסיוע, ולעורכת הלשון שרה פוקס על עבודתה המקצועית והמסורה.

אדם אפטרמן ויהודית וייס